

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΚΑΙ ΕΙΔΙΚΕΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΚΑΙ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

Α Ε Θ Σ Ε 5

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΚΑΙ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ 5 (2015)

Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης
Βόλος 26 Φεβρουαρίου – 1 Μαρτίου 2015

Τόμος Ι: Θεσσαλία

Γενική επιμέλεια έκδοσης:
Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν

Επιμέλεια κειμένων:
Γιάννης Βαραλής, Δημήτρης Παλαιοθόδωρος, Γιάννης Τσιουρής

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ (με αλφαβητική σειρά)

Βαϊοπούλου Μαρία (Διευθύντρια ΕΦΑ Καρδίτσας, ΥΠΠΟΑ), Βαραλής Ιωάννης (Επίκουρος Καθηγητής Βυζαντινής Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας), Βασιλάκη Μαρία (Καθηγήτρια Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας), Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Αργυρούλα (Διευθύντρια Επί Τιμή ΕΦΑ Μαγνησίας, ΥΠΠΟΑ), Καλαμαρά Παρασκευή (Διευθύντρια ΕΦΑ Ευβοίας, ΥΠΠΟΑ), Λεβέντη Ιφιγένεια (Επίκουρη Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας), Λώλος Ιωάννης (Επίκουρος Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας), Μαζαράκης Αινιάν Αλέξανδρος (Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας), Μαντζανά Κρυσταλλία (Διευθύντρια ΕΦΑ Τρικάλων, ΥΠΠΟΑ), Μπάτζιου-Ευσταθίου Ανθή (Διευθύντρια ΕΦΑ Λάρισας, ΥΠΠΟΑ), Μουνδρέα-Αγραφιώτη Αντίκλεια (Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας), Νικολάου Ελισάβετ (Διευθύντρια ΕΦΑ Μαγνησίας, ΥΠΠΟΑ), Ντάρλας Ανδρέας (Διευθυντής Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, ΥΠΠΟΑ), Παλαιοθόδωρος Δημήτρης (Επίκουρος Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας), Παπακωνσταντίνου Μαρία-Φωτεινή (Διευθύντρια ΕΦΑ Φθιώτιδος & Ευρυτανίας, ΥΠΠΟΑ), Σίμωσι Αγγελική (Διευθύντρια Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων, ΥΠΠΟΑ), Τουρναβίτου Ιφιγένεια (Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας), Χαραλαμπίδου Εύα (Υπεύθυνη Εργαστηρίου Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας), Χαραμή Αλεξάνδρα (Διευθύντρια ΕΦΑ Βοιωτίας, ΥΠΠΟΑ), Ψάλτη Αθανασία (Διευθύντρια ΕΦΑ Φωκίδος, ΥΠΠΟΑ)

Εκτύπωση: ΙΔΕΑ & ΤΥΠΟΣ – Φίλιππος Σπ. Λένης

© Υπουργείο Πολιτισμού & Αθλητισμού – Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων & Απαλλοτριώσεων και Εργαστήριο Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Ο τόμος τυπώθηκε με δαπάνες του Υπουργείου Πολιτισμού & Αθλητισμού – Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων & Απαλλοτριώσεων και του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Οι περισσότερες ανακοινώσεις ανασκαφών ή αντικειμένων έχουν προκαταρκτικό χαρακτήρα και για οποιαδήποτε αναδημοσίευσή τους χρειάζεται η άδεια του συγγραφέα.

ISBN SET: 978-618-82035-0-1
ISBN ΤΟΜΟΣ Ι: 978-618-82035-1-8
ISSN: 1790-7039

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΚΑΙ
ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
5

2015

Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης
Βόλος 26.2 έως 1.3.2015
Τόμος Ι: Θεσσαλία

ΒΟΛΟΣ
2020

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟΜΟΣ Ι. ΘΕΣΣΑΛΙΑ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ – ΚΛΑΣΙΚΑ

Χαιρετισμός της Πολυξένης Αδάμ-Βελένη, Γενικής Διευθύντριας Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού	13
Πρόλογος του Α. Μαζαράκη Αινιάνος, Καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας ΠΘ	15-16
Σαρρής, Απόστολος – Καλογηροπούλου, Εβίτα – Kalayci, Tuna – Simon, François – Donati, Jamieson C. – Cuenca-García, Carmen – Cantoro, Gianluca – Μανατάκη, Μερόπη – Βουζαξάκης, Κωσταντίνος – Ροντήρη, Βάσω – Αραχωβίτη, Πολυξένη – Αλματζή, Καλλιόπη – Ευσταθίου, Δέσποινα – Σταμέλου, Ευαγγελία , Μια νέα οπτική στο τοπίο και στην οικιστική οργάνωση της νεολιθικής Θεσσαλίας μέσα από τη συνεισφορά των γεωφυσικών διασκοπήσεων	17-26
Lera, Petrika – Οικονομίδης, Σταύρος – Παπαγιάννης, Άρης – Τσώνος, Άκης , Η Νεολιθική ειδωλοπλαστική στον αλβανικό και στον θεσσαλικό χώρο: αντιπαραβολές, συγκρίσεις, ταυτίσεις, διακρίσεις σε μια πολυδιάστατη παραγωγή και αναπαραγωγή της μορφής	27-44
Ροντήρη, Βάσω – Βουζαξάκης, Κωσταντίνος , Νεώτερες ανασκαφικές έρευνες στη Μαγούλα Ζερέλια	45-56
Σκαφιδά, Ευαγγελία – Καρναβά, Άρτεμις – Γεωργίου, Ιάκωβος – Αγνωσιώτης, Δημήτρης – Καρούζου, Ελένη – Καλογιάννη, Αιμιλία – Ασδεράκη, Ελένη – Βαξεβανόπουλος, Μάρκος – Γεωργίου, Ρέα – Τόπα, Χαρά – Διονυσίου, Μάνος – Τζουμουσλή, Ελισάβετ – Μαργαριτώφ Μάνα , Ο οικισμός της Ύστερης Εποχής Χαλκού στο «Κάστρο-Παλαιά» του Βόλου: Αποτελέσματα του ερευνητικού διεπιστημονικού προγράμματος και των πρόσφατων ερευνών, 2012-2014	57-68
Μπαρτσώκα, Αγαθή , Θεσσαλικές λιθοτεχνίες της Μέσης Νεολιθικής. Η λιθοτεχνία της Μαγούλας Μπελίτσι	69-82
Παναγιωτοπούλου, Ελένη , Μελέτη της διατροφής στην Πρωτογεωμετρική Θεσσαλία με τη χρήση σταθερών ισοτόπων	83-92
Τουφεξής, Γεώργιος – Δαφούλα, Μαρία , Παλαιόσκαλα. Η ανάδειξη ενός προϊστορικού οικισμού	93-98
Καραπάνου, Σοφία , Πρώτα αποτελέσματα από τις πρόσφατες ανασκαφές στις όχθες της αποξηρανθείσας λίμνης Κάρλας, Ανατολική Θεσσαλία	99-111
Βήτος, Γεώργιος – Εξάρχου, Ουρανία – Τσιάκα, Ασημίνα , Τέμπη. Πέρασμα από τη Θεσσαλία προς τη Μακεδονία και τη Νοτιά Ελλάδα. Η μαρτυρία μέσα από τα νομίσματα από τη θέση «Χάνι Της Κοκκώνας» στην Κοιλάδα Των τεμπών	113-126
Κραχτοπούλου, Αθανασία – Σοφιανού, Φωτεινή – Αλεξίου, Νεκταρία – Παπακώστα, Χριστίνα – Χαρούλη, Μαρία – Κωστοπούλου, Φωτεινή – Χριστοφορίδη, Ειρήνη , Από τη Νεότερη Νεολιθική στη Μέση Εποχή του Χαλκού στους Μαυραχάδες και στους Αγίους Θεοδώρους της Καρδίτσας	127-140
Αλεξίου, Νεκταρία , Νεολιθικά ειδώλια από τη δυτική Θεσσαλία: Τα ειδώλια της θέσης Συκεών	141-154
Ρουσιώτη, Δήμητρα , Ερευνώντας τις δομές εξουσίας στη Μυκηναϊκή Θεσσαλία: η χρήση των θολωτών τάφων	155-163
Βαϊοπούλου, Μαρία , Η Ύστερη Εποχή Χαλκού στη δυτική Θεσσαλία: Νεώτερα Δεδομένα	165-176
Κραχτοπούλου, Αθανασία – Orengo, Hector A. – Παλαιοχωρίτης, Κώστας – Σταμάτη, Αδριάννα , Αναδασμός της γης και πολιτισμικό τοπίο στον Κάμπο της Καρδίτσας	177-189

Καραγιαννόπουλος, Χρήστος – Χριστοφορίδη, Ειρήνη , Οικιστικά κατάλοιπα της Ύστερης Γεωμετρικής - Πρώιμης Αρχαϊκής περιόδου στον οδικό άξονα του αυτοκινητοδρόμου Κεντρικής Ελλάδας - Ε-65 στην Ανάβρα Καρδίτσας.....	191-203
Μαλαकाσιώτη, Ζωή – Βήτος, Γεώργιος – Πανάγου, Μαρία , Το νεκροταφείο της εποχής του Σιδήρου Στη θέση Αγριελιά Πλατάνου Αλμυρού.....	205-218
Βουζαξάκης, Κωνσταντίνος, Πήλιον, ὡ φιλύρης νυμφήιον... Η αρχαιολογική έρευνα σε έναν τόπο ξεχασμένο στους μύθους του	219-230
Αγνουσιώτης, Δημήτρης – Αλεξάνδρου, Σταματία – Βουζαξάκης, Κωνσταντίνος , Νεότερες έρευνες στην περιοχή της αρχαίας Κορόπης	231-241
Donati, Jamieson C. – Sarris, Apostolos – Cuenca-García, Carmen – Kalayci, Tuna – Manataki, Meropi – Simon, François-Xavier – Doulgeri-Intzesilogou, Argyroula – Triantafylopoulou, Peggy , New insights into the urban plans of Demetrias and Pherai from integrated geophysical and satellite remote sensing	243-256
Μανιδάκη, Βασιλεία , Το Ελληνιστικό προσκήνιο του θεάτρου της Δημητριάδας.....	257-266
Τσιούκα, Φωτεινή – Παναγιωτοπούλου, Ελένη – Παπαθανασίου, Αναστασία , Ανθρωπολογικές αναλύσεις στο σκελετικό υλικό του νεκροταφείου ενταφιασμών της Εποχής του Σιδήρου στη θέση «Βουλοκαλύβα», αρχαία Άλος.....	267-275
Μαλακασιώτη, Ζωή – Βήτος, Γεώργιος – Πανάγου, Μαρία , Συστάδα τάφων της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου ανατολικά της Ελληνιστικής Άλου	277-290
Ευσταθίου, Δέσποινα , Καρτσάνταλι Αλμυρού: Η οχύρωση στη θέση «Καστράκι» ή «Κάστρο»	291-299
Agnoisiotis, Dimitris – Dijkstra, Tamara – Efstathiou, Despina – Heymans, Elon – Mamaloudi, Ioanna – Reinders, Reinder – Rondiri, Vaso – Stamelou, Evangelia – Stissi, Vladimir , The 2013-2014 test trenches at Halos.....	301-310
Dijkstra, Tamara – Ευσταθίου, Δέσποινα – van der Linde Heymans, Dies – Μαμαλούδη, Ιωάννα – Reinders, – Σταμέλου, Ευαγγελία , Η «Οικία του Αγνώστου» στην Ελληνιστική Άλο	311-318
Reinders, Reinder – Asderaki-Tzoumerkioti, Eleni – Vaxevanopoulos, Markos , Copper production and coinage in Achaia Phthiotis non-destructive analysis using X-Ray fluorescence	319-350
Παλαιοθόδωρος, Δημήτρης – Τριανταφυλλοπούλου, Πέγκυ , Ταφικά σύνολα του 5ου αιώνα π.Χ. από νεκροταφείο των αρχαίων Παγασών	351-361
Αλεξάνδρου, Σταματία – Κραβαρίτου, Σοφία , Επιτύμβιες στήλες από το νότιο νεκροταφείο των Φθιωτίδων Θηβών.....	363-372
Βαξεβανόπουλος, Μάρκος – Μέλφος, Βασίλης – Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Αργυρούλα – Σκαφιδά, Ευαγγελία – Βαβάλιου, Μαριάνθη – Ιντζεσίλογλου, Χαράλαμπος , Καταγραφή της αρχαίας λατομικής δραστηριότητας στην Περιφερειακή Ενότητα Μαγνησίας.....	373-382
Κατακούτα, Στέλλα – Σταματοπούλου Μαρία , Η άγνωστη πόλη στη θέση «Τκρέμουρας» (Άργισσα): ανασύνθεση δεδομένων	383-394
Μαζαράκης-Αινιάν, Αλέξανδρος – Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Αργυρούλα , Ανασκαφές στην Κεφάλα της Σκιάθου (2012-2014)	395-410
Χρυσοπούλου, Ελένη – Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Αργυρούλα , Στρώμα καταστροφής κλασικής εποχής στον οικισμό της «Κεφάλας» Σκιάθου. Πρώτη παρουσίαση και ερμηνευτική προσέγγιση	411-420
Μαζαράκης-Αινιάν, Αλέξανδρος – Αλεξανδρίδου Αλεξάνδρα , Νέα δεδομένα για τις Σποράδες κατά τους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους: ο οικισμός της Κεφάλας Σκιάθου	421-430
Τζαβελοπούλου, Κατερίνα , Ιερά και λατρείες της αρχαίας Πεπαρήθου	431-439
Σεμερτζίδου, Άννα – Τηλιοπούλου, Μαργαρίτα , Συντήρηση ευρημάτων από τμήμα νεκροταφείου της Αρχαίας Πέλλιννας.....	441-447

Θεογιάννη Λευκή – Πανάγου, Μαρία , Ένα αρχαϊκό ιερό και νεκροταφείο στη θέση «Ντόβρες ή Ρά- χες» στην Αγία Τριάδα, Π.Ε. Καρδίτσας.	449-459
Καραγιαννόπουλος, Χρήστος , Ανασκαφή οικισμού Αρχαϊκών και Κλασικών χρόνων στη Φίλια, Π.Ε. Καρδίτσας. Πρώτη παρουσίαση.	461-472
Ελευθερίου, Έρη – Καραγιαννόπουλος, Χρήστος , Αγροτικό ιερό στην Ανάβρα Καρδίτσας. Πρώτη απόπειρα ερμηνείας της λατρείας μέσα από τα πήλινα ευρήματα.	473-484
Τηλιοπούλου, Μαργαρίτα – Σεμερτζίδου, Άννα , Συντήρηση ευρημάτων ρωμαϊκών τάφων αρχαιολο- γικού χώρου Γόμφων, θέση Επισκοπή, Μουζακίου Καρδίτσας.	485-491
Αθανασίου, Δημήτρης , Αποκάλυψη τάφων ρωμαϊκών χρόνων στον αρχαιολογικό χώρο των αρχαί- ων Γόμφων στη θέση Επισκοπή Μουζακίου Καρδίτσας.	493-502
Χατζηαγγελάκης, Λεωνίδας , Σαρκοφάγος από τους Γόμφους με θέμα την «Αρπαγή Κόρης» του Δ. Σοφάδων. Μια πρώτη παρουσίαση.	503-516
Ζορμπά, Μαρία – Καραγιάννης, Χρήστος , Ταφικός Τύμβος Καραφύλλη, στη Δ.Ε. Μοσχολουρίου του Δ. Σοφάδων. Μια πρώτη παρουσίαση.	517-526
Καραχρήστος, Βασίλειος Γ. , Η αξιοποίηση του μαθηματικού γεωγραφικού υλικού του Κλαύδιου Πτολεμαίου στον χώρο της αρχαίας Θεσσαλίας.	527-546
Γουλούλης, Σταύρος , Η διήγηση του «Λουκίου ή Όνου» και η Θεσσαλική εκδοχή της: Ένα ταξίδι στον μύθο της Παλαιάς Ελλάδος;	547-554

BYZANTINA

Σδρόλια, Σταυρούλα , Κάστρο Βελίκας. Παρατηρήσεις στην οχυρωματική του 6ου αιώνα.	555-566
Κατακούτα, Στέλλα – Γιαλούρη, Άννα – Βήτος, Γεώργιος , Κάστρο Φαρσάλων: νέα αρχαιολογικά δε- δομένα.	567-578
Κοντογιαννοπούλου, Μαρία , Βυζαντινά γλυπτά από την περιοχή του ανατολικού Κισσάβου Λάρισας. .	579-588
Ανδρουδής, Πασχάλης , Τα εντοιχισμένα βυζαντινά γλυπτά στο ναό του Αγίου Νικολάου στην Πορ- ταριά Πηλίου.	589-602
Κουγιουμτζόγλου, Σπύρος , Μεταλλικά ευρήματα βυζαντινών χρόνων από τα Τρίκαλα.	603-612
Αναστασιάδου, Αρχοντούλα – Ντίνα, Ασπασία , Κάστρο Βόλου. Τα νέα στοιχεία της έρευνας και οι εργασίες αποκατάστασης (2011-2014).	613-622
Γιαλούρη, Άννα , Ο ναός της Παναγίας στο Πύθιο Ελασσόνας.	623-634
Τσιμπίδα, Ελένη , Οι ζωγράφοι του καθολικού της μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Μεγαλόβρυ- σο και το έργο τους στην ανατολική Θεσσαλία.	635-647
Μεσσής, Βασίλης , Τέσσερα καθολικά των αρχών του 19ου αιώνα στη βόρεια ορεινή Θεσσαλία. Η τε- λευταία δημιουργική εφαρμογή του αθωνικού τύπου στις εκτός Αγίου Όρους περιοχές.	649-660
Καλογερούδης, Γεώργιος , Το εικονογραφικό πρόγραμμα του τοιχογραφικού διακόσμου του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Ασπροκκλησιά Καλαμπάκας.	661-668
Γκέκας, Αιμιλιανός , Η ψηφιοποίηση των χειρογράφων κωδίκων της μονής Βαρλαάμ.	669-673
Μπαλογιάννη, Ουρανία , Εικονογραφική και τεχνοτροπική ανάλυση του ξυλόγλυπτου τέμπλου και των δεσποτικών εικόνων της μονής Κοιμήσεως Θεοτόκου (Σταγιάδων), στις Σταγιάδες Καλα- μπάκας.	675-682
Μαντζανά, Κρυσταλλία , Εικόνα από τη μονή Πετριλίων Αγράφων με την υπογραφή: χ(είρ) Ίωάσαφ Νικηφόρου.	683-690
Τσόδουλος, Κωνσταντίνος , Ο χειρόγραφος κώδικας Αρ. 76 της Ιεράς Μονής Δουσίκου. Πρωτη Προ- σεγγιση.	691-698
Ντάφης, Ευαγγελία , Ενδείξεις για εργαστήρια Μεταβυζαντινής κεραμικής στην πόλη των Τρικάλων. .	699-706

ΑΛΛΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ

Νικολάου, Έλσα – Καραχρήστος, Βασίλειος Γ. – Συρούκης, Παναγιώτης, Το Έργο του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Θεσσαλικών Σπουδών 2006-2014	707-716
Σταμέλου, Ευαγγελία, Τα Εκπαιδευτικά Προγράμματα στον Αρχαιολογικό Χώρο Σέσκλου κατά την τριετία 2012-2014	717-722
Καλογιάννη, Αιμιλία, Ιστορίες παιδιών, μικρές φωτιές κι ένα ουράνιο τόξο στο Μουσείο: Εκπαιδευτικά Προγράμματα στο «Αθανασάκειο» Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου	723-730
Ροντήρη, Βάσω – Ευσταθίου, Δέσποινα, Με σκούπα και Φαράσι στους αρχαιολογικούς χώρους του Αλμυρού	731-738
Βραχυγραφίες, Συντομογραφίες περιοδικών και σειρών	739-742

ΤΟΜΟΣ II. ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ – ΚΛΑΣΙΚΑ

Κοσμά, Μαρία, Το Πρωτοελλαδικό νεκροταφείο στη θέση Γκισούρι στα Νέα Στύρα Εύβοιας	757-769
Κυριαζή, Όλγα – Κίτσου, Γαρυφαλλιά – Μπλής, Θεμιστοκλής – Φάππας, Ιωάννης, Ορχομενός Μινυεός: Μεταμορφώσεις και εξέλιξη ενός αστικού κέντρου στις παρυφές της Κωπαΐδας	771-782
Burke, Brendan – Burns, Bryan – Charami, Alexandra – Kyriazi, Olga, Excavations at ancient Eleon 2012-2014: memorializing the past	783-788
Χαραμή, Αλεξάνδρα – Χαμηλάκη, Κατερίνα – Φάππας, Ιωάννης, Από τη γη της Ταναγραϊκής: ένας αγροτικός οικισμός των Προϊστορικών και Πρωτοβυζαντινών χρόνων στη θέση Κλειδί	789-801
Τσόκας, Γρηγόρης Ν. – Τσούρλος, Παναγιώτης Ι. – Αραβαντινός, Βασίλειος – Kim, Jung-Ho – Σταμπολίδης, Αλέξανδρος – Φίκος, Ηλίας, Γεωφυσική διασκόπηση στη Θήβα	803-814
Χαραμή, Αλεξάνδρα – Κουρούνη, Ευτυχία, Από τη νεκρόπολη της Τανάγρας: ο βιολογικός καθαρισμός, «μια πρώτη προσέγγιση»	815-825
Παπακωνσταντίνου, Μαρία-Φωτεινή – Κουτσοκέρα, Νικολέττα – Krapf, Tobias, Νέα ανασκαφικά δεδομένα για την Μεσοελλαδική κατοίκηση στον Προϊστορικό οικισμό του Λιανοκλαδίου	827-840
Πεντεδέκα, Αρετή – Κυπαρίσση-Αποστολικά, Νίνα – Χαμηλάκης, Γιάννης – Καζνέση, Αγγελική – Κατσαρού, Στέλλα, Κουτρούλου Μαγούλα: η πιλοτική πετρογραφική εξέταση της κεραμικής και των ειδωλίων	841-849
Τσόκας, Γρηγόρης Ν. – Τσούρλος, Παναγιώτης Ι. – Βαργεμέζης, Γεώργιος – Σταμπολίδης, Αλέξανδρος – Φίκος, Ηλίας – Παπακωνσταντίνου, Μαρία-Φωτεινή – Κουτσοκέρα, Νικολέττα, Γεωφυσική διασκόπηση σε τύμβο στο Αυλάκι του Δήμου Στυλίδας	851-862
Παπακωνσταντίνου, Μαρία-Φωτεινή – Krapf, Tobias, Μεσοελλαδικός οικισμός Αγίας Παρασκευής Λαμίας. Ανασκαφικές περίοδοι 2012-2013	863-876
Van de Moortel, Aleydis, Middle Helladic architectural practices and the formation of elite architecture at Mitrou, East Lokris, early in the Late Helladic period	877-890
Ψαρογιάννη, Κωνσταντίνα, Τύμβος παιδικών ταφών της μετάβασης από τη Μέση στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού από τον Προσκυνά Φθιώτιδας	891-900
Καράντζαλη, Έφη, Ταυτοποίηση και χαρακτηρισμός της Πρώιμης Μυκηναϊκής περιόδου στον οικισμό Φραντζή στην κοιλάδα του Σπερχειού	901-920
Κουνούκας, Πέτρος, Επί Κνημίδας προϊστορική τοπογραφία	921-930
Κατσάλη, Σοφία – Βουζαρά Γαρυφαλλιά, Νεκροταφείο ελληνιστικής εποχής στη θέση Παξιμαδάς, παραλίας Λουκισίων	931-942

Χαιρετάκης, Γιάννης , Μια άγνωστη καταστροφή της Χαλκίδας κατά τους Πρώιμους Ελληνιστικούς χρόνους. Τα στοιχεία από την ανασκαφή του οχυρωματικού περιβόλου της πόλης.	943-952
Κουρκούτη, Πηνελόπη – Οικονόμου, Δήμητρα , Νεώτερες έρευνες στις Αρχαίες Θεσπιές: ανασκαφικές εργασίες στα πλαίσια του έργου «Κατασκευή Οδού Καναβάρι- Διασταύρωση Θεσπιών-Δομβραίνα (Κορύνη)- Θίσβη- Πρόδρομος (με παράκαμψη Δομβραίνας)». Συμβολή στην τοπογραφία της πόλης.	953-964
Kyriakidis, Nicolas – Petridis, Platon – Zugmeyer, Stéphanie , Current research on the fortifications attributed to Philomelos in Delphi	965-972
Ραπτόπουλος, Σωτήρης , Κτηνοτροφική εγκατάσταση των Ελληνιστικών χρόνων στην περιοχή του Γαλαξειδίου.	973-982
Τσόκα, Αθανασία – Μπουτσίδης, Χρήστος , Αρχαιολογικές έρευνες στα αρχαία Φάλαρα (2013-14) ..	983-990
Ραπτόπουλος, Σωτήρης , Ένδεκα επιγραφικά λήμματα από τη Φωκίδα στο νέο I.G., fasciculum 6, Phocis	991-1000
Σταυρογιάννης, Λάμπρος , Το ιερό και η λατρεία της Εννοδίας στη Μελιταία.	1001-1016
Τσόκα, Αθανασία , Συγκρότημα λουτρού ρωμαϊκών χρόνων από τη Στυλίδα	1017-1026
Παπακωνσταντίνου, Μαρία-Φωτεινή – Τιλελή, Φιλίτσα – Κουτσοκέρα, Νικολέττα – Γιαννακοπούλου, Ιωάννα , Νέα αρχαιολογικά δεδομένα για την ευρύτερη περιοχή του αρχαίου Εχίνου	1027-1039
Παπακωνσταντίνου, Μαρία-Φωτεινή – Τιλελή, Φιλίτσα , Βιοτεχνική εγκατάσταση παραγωγής οίνου της ύστερης αρχαιότητας στον Αχινό Φθιώτιδας	1041-1052

BYZANTINA

Σκαρτσή, Στεφανία Σ. , Αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά από την παλαιοχριστιανική Χαιρώνεια	1053-1064
Καλαμαρά Παρή , Νέα δεδομένα για την παλαιοχριστιανική Λιβαδειά, με αφορμή δυο ενδιαφέροντα ψηφιδωτά σύνολα	1065-1076
Κωσταρέλλη, Αλεξάνδρα , η επιγραφή του ναού του Αγίου Γεωργίου Ακραιφνίου Βοιωτίας (1311). Παρατηρήσεις μετά την ολοκλήρωση των εργασιών αποκατάστασης	1077-1088
Κατσελάκη, Ανδρομάχη , Ζητήματα εικονογραφίας και ερμηνείας στις τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη Καλυβίτη στα Ψαχνά Ευβοίας: τα νέα δεδομένα της έρευνας.	1089-1100
Πάλλης, Γιώργος , Νέα στοιχεία για τα οθωμανικά τεμένη της Λαμίας	1101-1110
Πεπεράκη, Ολυμπία , «Περί ετέρων τόπων»: αξιολογώντας τη νεότερη αρχιτεκτονική του θερμαλισμού στο νομό Φθιώτιδας	1111-1122
Αντωνίου, Δήμητρα , Η οικοδομική ιστορία της Παναγίας Αρχοντικής στη Λαμία.	1123-1132
Παπακωνσταντίνου, Μαρία-Φωτεινή – Μανωλούδη, Ιωάννα – Τσόκα, Αθανασία , Παλαιοχριστιανικά, βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία Ευρυτανίας. Ενέργειες αποκατάστασης και ανάδειξης, 2012-2015	1133-1140
Παπακωνσταντίνου, Μαρία-Φωτεινή – Ζούμπος, Βασίλειος – Μανωλούδη, Ιωάννα – Νικολάου, Ιωάννης – Αντωνίου, Δήμητρα , Μελέτη διαμορφώσεων και εξασφάλισης επισκεψιμότητας του Μεσαιωνικού Κάστρου της Υπάτης. Συνοπτική Παρουσίαση	1141-1146
Καλαμαρά, Παρή – Κατσελάκη, Ανδρομάχη – Κατσάλη, Ευρυδίκη – Τσιομπίκου, Ελένη – Καραμουζάς, Δημήτρης , Οι εργασίες αποκατάστασης των ναών της Άτταλης στην Εύβοια.	1147-1152
Κατσελάκη, Ανδρομάχη – Κατσάλη, Ευρυδίκη – Τσιομπίκου, Ελένη – Καραμουζάς, Δημήτρης , Συμβολή στη Μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική, τέχνη και τεχνολογία. Η περίπτωση των ναών της Αττάλης.	1153-1162

ΑΛΛΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ

Μωραΐτου, Ιωάννα – Μιχαήλογλου, Σοφία, Συντήρησης Έργων. Εκθέματα του νέου μουσείου Θήβας. .	1163-1170
Παρτίδα, Έλενα, Αρχαιοπαιδεία: educational archaeology in the era of open-air museums	1171-1179
Βραχυγραφίες, Συνοπτομογραφίες περιοδικών και σειρών.	1181-1184

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ

Καθώς η έκδοση των Πρακτικών του 5ου Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ) είναι πλέον γεγονός, χαιρετίζουμε ως Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς με ιδιαίτερη χαρά, ικανοποίηση και πολλούς επαίνους αυτή την εξαιρετική επιστημονική συμβολή. Πρόκειται για μια συλλογική προσπάθεια πολλών επιστημόνων διάφορων ενδιαφερόντων και ειδικοτήτων, που συμβάλλουν με το ανασκαφικό και ερευνητικό τους έργο στη προώθηση της γνώσης για τις δύο κεντρικές περιοχές του κορμού της Ελλάδας, οι οποίες έπαιξαν σημαίνοντα ρόλο στη διαμόρφωση του ελληνικού πολιτισμού διαμορφώνοντας το γίνεσθαι και τα ιδιώνυμα χαρακτηριστικά πολλών επιμέρους τόπων.

Ο πλούτος των ανακοινώσεων του ανά χείρας τόμου καλύπτει ένα ευρύτατο χρονολογικό φάσμα από τη μακρά προϊστορία μέχρι και τους οθωμανικούς χρόνους και για όλα τα μνημεία κινητά και ακίνητα και τους αρχαιολογικούς χώρους, όπως καθορίζονται και προστατεύονται από την ελληνική αρχαιολογική νομοθεσία. Από την πληθώρα των συμμετεχόντων στην οργανωτική και επιστημονική επιτροπή, προκύπτει εύλογα ότι πρόκειται για μια ευτυχή, αγαστή και πολυετή συνεργασία του Υπουργείου Πολιτισμού δια των κατά τόπους αρμόδιων Εφορειών Αρχαιοτήτων και του Πανεπιστημίου της Θεσσαλίας δια του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, ιδιαίτερος εποικοδομητική και γόνιμη.

Εξαιρετικά θετική είναι η διαπίστωση ότι το περιεχόμενο του παρόντος πονήματος δεν περιλαμβάνει μόνο τις νέες ανασκαφικές έρευνες, αλλά παρουσιάζει και πολλές συνθετικές θεματικές μελέτες παλαιότερου αρχαιολογικού υλικού, παραδίδοντας στην επιστημονική κοινότητα σημαντικές ερευνητικές συμβολές οι οποίες, πέρα από τον εμπλουτισμό της γνώσης μας, δημιουργούν στέγαιο υπόβαθρο για περαιτέρω εμβάθυνση και διερεύνηση των αρχαιολογικού και μνημειακού πολιτιστικού αποθέματος των δύο αυτών περιοχών. Ο πλούσιος αμνηστός των μελετών αποτελεί την πιο απτή απόδειξη πραγμάτωσης του βασικού στόχου κάθε αρχαιολογικής έρευνας, που δεν είναι άλλος από τη δημοσίευση των επιστημονικών αποτελεσμάτων της.

Η συνεπής ανά τριετία διεξαγωγή της αρχαιολογικής συνάντησης κατά τα τελευταία δεκαεπτά έτη (από το 2003) και η εργώδης προσπάθεια εκτύπωσης των προφορικών ανακοινώσεων της σε καιρούς οικονομικά δυσοίωνους, αποτελεί μια διαπίστωση, η οποία μόνο θερμούς επαίνους και εύσημα θα μπορούσε να αποδώσει στους εκδότες επιμελητές της, εκλεκτά μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας του Εργαστηρίου Αρχαιολογίας του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου της Θεσσαλίας.

Συγχαρητήρια οφείλονται, επίσης, και στο Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και ειδικότερα στη Διεύθυνση και το προσωπικό των Δημοσιευμάτων του, για την οικονομική στήριξη της έκδοσης των Πρακτικών. Προσπάθειες σαν την παρούσα, με την ενδελεχή δημοσίευση των αρχαιολογικών ερευνών μέσα από διεπιστημονικές και διεθνείς συνεργασίες, δημιουργούν ασφαλείς συνθήκες για να βρίσκεται η ελληνική αρχαιολογία στο επίκεντρο του παγκόσμιου ενδιαφέροντος.

Σε όλους όσοι συνέβαλλαν στην πραγματοποίηση του έργου αυτού απευθύνουμε, για τους προαναφερθέντες λόγους, τα πιο θερμά μας συγχαρητήρια και την από καρδιάς ευχή να συνεχίσουν και στα επόμενα χρόνια με την ίδια ζέση και αποτελεσματικότητα.

Πολυξένη Αδάμ-Βελένη

Γενική Διευθύντρια Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το 5ο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ) πραγματοποιήθηκε από την Πέμπτη 26 Φεβρουαρίου έως και την Κυριακή 1η Μαρτίου 2015. Διοργανώθηκε, όπως πάντα από κοινού αφενός από το Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, και αφετέρου από τις Εφορείες Αρχαιοτήτων, καθώς και τις Ειδικές Περιφερειακές Υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού (ΥΠΠΟΠΑΙΘ τότε). Παρουσιάστηκαν 115 προφορικές ανακοινώσεις και 43 ανακοινώσεις τοίχου, ενώ συνολικά συμμετείχαν 232 επιστήμονες από την Ελλάδα και το Εξωτερικό. Τα Πρακτικά περιλαμβάνουν 101 από τις ανακοινώσεις αυτές (63 για τη Θεσσαλία και 38 για τη Στερεά Ελλάδα).

Το πρώτο ΑΕΘΣΕ διοργανώθηκε το 2003 και έκτοτε διοργανώνεται ανελλιπώς ανά τριετία. Στόχος του είναι να παρουσιάζονται οι αρχαιολογικές έρευνες στο πεδίο και εν γένει το αρχαιολογικό έργο της προηγούμενης τριετίας στις Περιφέρειες Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (με εξαίρεση την Αττική) από το ΥΠΠΟΑ, τα πανεπιστήμια, τις Ξένες Αρχαιολογικές Σχολές καθώς και τα επιστημονικά ιδρύματα της Ελλάδας και του Εξωτερικού. Ωστόσο, φιλοξενεί παράλληλα μελέτες συνθετικές που δεν βασίζονται απαραίτητα στο ερευνητικό έργο της παρελθούσας τριετίας, αρκεί να είναι πρωτότυπες, να συμβάλλουν στην πρόοδο της αρχαιολογικής έρευνας και να εντάσσονται βέβαια στο προαναφερθέν γεωγραφικό πλαίσιο.

Από την αρχή θέσαμε ως βασικό στόχο την έγκαιρη έκδοση των Πρακτικών της κάθε διοργάνωσης. Τούτη τη φορά, ωστόσο, οι εξαιρετικά δύσκολες οικονομικές συγκυρίες οδήγησαν σε περαιτέρω καθυστέρηση στην τήρηση του επιθυμητού χρονοδιαγράμματος της τριετίας. Το 5ο ΑΕΘΣΕ κυκλοφορεί, λοιπόν, με αρκετή καθυστέρηση, ακριβώς πέντε χρόνια μετά τη διοργάνωσή του. Ευχαριστούμε θερμά το Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων που πρόθυμα και πάλι δέχτηκε να χρηματοδοτήσει την παρούσα έκδοση. Ιδιαίτερες ευχαριστίες απευθύνουμε στην κυρία Ελένη Κώτσου, Προϊσταμένη της Διεύθυνσης Εκδόσεων του ΤΑΠΑ, για τη συνεχή στήριξη της ώστε να ευοδωθεί η όλη προσπάθεια. Προκειμένου να αναπληρωθεί η προαναφερθείσα καθυστέρηση του εκδοτικού μας προγράμματος, έχει προχωρήσει σημαντικά η επιμέλεια των κειμένων του 6ου ΑΕΘΣΕ, που διοργανώθηκε το 2018 (1-4 Μαρτίου) και ευελπιστούμε ότι κατά τη διοργάνωση του 7ου ΑΕΘΣΕ, το 2021, θα έχουν κυκλοφορήσει τα Πρακτικά και της τελευταίας αυτής επιστημονικής συνάντησης. Έτσι θα ομαλοποιηθεί η μικρή ανατροπή που δημιουργήθηκε στα χρόνια της κρίσης, κατά τα οποία η εξεύρεση των απαραίτητων πόρων για την εκτύπωση των τόμων αποτέλεσε τροχοπέδη στην τήρηση του επιθυμητού χρονοδιαγράμματος.

Το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, και το Εργαστήριο Αρχαιολογίας του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας ειδικότερα, επωμίστηκε το δύσκολο εγχείρημα της επιστημονικής επιμέλειας των πολυάριθμων κειμένων και της όλης εκδοτικής διαδικασίας. Τη συλλογή των κειμένων και την αρχική επικοινωνία με τους συγγραφείς ανέλαβαν οι Όλγα Κακλαμάνη, Εύα Χαραλαμπίδου και Ελένη Χατζηνικολάου του Εργαστηρίου Αρχαιολογίας. Οι Αναπλ. Καθηγητές Γιάννης Βαραλής και Δημήτρης Παλαιθοδωρος πραγματοποίησαν την πρώτη επιστημονική επιμέλεια των κειμένων. Ο Δρ Γιάννης Τσιουρής, μέλος ΕΔΙΠ και υπεύθυνος του Εργαστηρίου Αρχαιολογίας από το 2019 και εξής, ανέλαβε υπεύθυνα και αποτελεσματικά όλα τα πρακτικά ζητήματα προκειμένου να ολοκληρωθεί η πολύπλοκη διαδικασία διόρθωσης των δοκιμών. Η τυπογραφική επεξεργασία του τόμου πραγματοποιήθηκε από τον Φίλιππο Λένη. Τους ευχαριστούμε όλους θερμά, καθώς και τους συγγραφείς για την υπομονή και τη συνεργασία τους. Τον γενικό έλεγχο των κειμένων, καθώς και τον όλο συντονισμό και την εποπτεία της έκδοσης των Πρακτικών, ανέλαβε ο κάτωθι υπογράφων.

Τα πρακτικά θέματα της επιστημονικής συνάντησης του 2015 στήριξαν πολυάριθμοι συνάδελφοι, φοιτητές και συνεργάτες και όλοι συνέβαλαν στην επιτυχή διεξαγωγή των εργασιών του τετραήμερου. Την τεχνική-οργανωτική στήριξη του συνεδρίου είχε κυρίως η Εύα Χαραλαμπίδου, υπεύθυνη τότε του Εργαστηρίου Αρχαιολογίας, με τη βοήθεια των Όλγας Κακλαμάνη, Όλγας Πράππα και Ελένης Χατζηνικολάου (τότε επίσης υπεύθυνες του Εργαστηρίου). Τις ημέρες του συνεδρίου πολύτιμη υπήρξε η βοήθεια των αποφοίτων του Τμήματος ΙΑΚΑ Γιώργου Χιώτη και Γιώτας Γάλλου. Ο Θέμης Ντάλλας (Μέλος ΕΔΙΠ Τμήματος ΙΑΚΑ) ανέλαβε τον ηλεκτρονικό κόμβο και τα γραφιστικά. Στην ομάδα υποστήριξης τις ημέρες του συνεδρίου συμμετείχαν και αρκετοί αρχαιολόγοι της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μαγνησίας, ενώ σχεδόν όλο το προσωπικό της Εφορείας βοήθησε ποι-

κιλότροπα. Την όλη εποπτεία της διοργάνωσης του συνεδρίου, καθώς και το συντονισμό των ενεργειών για την εξασφάλιση της χρηματοδότησης για την εκτύπωση των πρακτικών του, είχαν ο Καθηγητής του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν και η Επί Τιμή Διευθύντρια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μαγνησίας Αργυρούλα Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου. Τέλος, σημαντική υπήρξε η συμβολή όλων των μελών της Οργανωτικής και της Επιστημονικής Επιτροπής του συνεδρίου. Το συνέδριο στηρίχθηκε οικονομικά από την Επιτροπή Ερευνών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Οι τακτές ανά τριετία συναντήσεις θα συνεχιστούν και δεσμευόμαστε ότι θα συνεχίσουμε να καταβάλουμε κάθε δυνατή προσπάθεια προκειμένου τα αποτελέσματα των αρχαιολογικών ερευνών στη Θεσσαλία και τη Στερεά Ελλάδα να δημοσιεύονται όσο το δυνατόν πιο έγκαιρα, συνεισφέροντας με τον τρόπο αυτό στην άμεση επιστημονική πληροφόρηση. Η σκέψη να σχεδιαστεί μια ψηφιακή διαδικτυακή πλατφόρμα και οι ανακοινώσεις να αναρτώνται δίχως καθυστέρηση στο διαδίκτυο, ίσως αποτελεί τη λύση για την αποφυγή καθυστερήσεων στη διάχυση της γνώσης, κάτι που θα πρέπει να αποφασίσει το 2021 η ολομέλεια του 7ου ΑΕΘΣΕ. Επιδίωξή μας θα είναι, επίσης, να αυξηθεί η συμμετοχή στο συνέδριο των Ξένων Σχολών που δραστηριοποιούνται στην Περιφέρεια της Στερεάς Ελλάδας.

Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν
Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας
Πρόεδρος της Οργανωτικής και της Επιστημονικής Επιτροπής του 5ου ΑΕΘΣΕ
Ιανουάριος 2020

CURRENT RESEARCH ON THE FORTIFICATIONS ATTRIBUTED TO PHILOMELOS IN DELPHI

Nicolas Kyriakidis, Platon Petridis, Stéphanie Zugmeyer

Preparing a research project on the defences of Delphi during Antiquity, the French School at Athens conducted field operations in 2013 and 2014¹. We focused on the sector of the so-called Philomelos' fortifications located at *the rocky ridge called Κούμπλας that closes off the ancient site of Delphi to the west, separating it from the modern village*². The 2013 campaign was devoted to conducting a systematic survey and collecting ceramics on parts of the slopes and on the summit of the ridge, so as to enhance our understanding of the occupation of the sector and its chronology. In addition, we sought to relocate the ancient structures recorded by our predecessors in order to assess the reliability of the existing surveys and descriptions³. The goal of the 2014 campaign was to examine the condition of the fortifications thanks to the clearing of overgrown vegetation⁴. All observable remains of the fortifications were mapped out and a stone-by-stone survey was completed. This work was critical as none of the plans published to date represented the whole observable remains⁵. Three cross sections and a longitudinal section were also taken. The observation, analysis and surveying of the site have significantly advanced our knowledge of this monument.

1. THE FORTIFICATIONS OF DELPHI: CURRENT STATUS

The identification of the vestiges as a Phocian fortress from the Third Sacred War (356-346 BC) has progressively evolved since the 19th century. Indeed, while W. M. Leake clearly mentioned the “*western walls of Delphi*” in his travel narrative and quotes on the same page Diodorus of Sicily (XVI 25) who teaches us that Ὁ Φιλόμηλος τεῖχος τε περιέβαλετο τῷ ἱερῷ, “Philomelos surrounded the sanctuary of a rampart”, he nevertheless refused to reconcile the vestiges and the text⁶. Interpreting the word *hiéron* (sanctuary) in its narrowest sense, and relying primarily on the account put forth by Justin (XXIV 6) of the Galatian attack in 279 BC confirming that Delphi was not defended by a line of continuous ramparts, he thus concluded: “Probably therefore, the existing walls are of a subsequent date, and were constructed when the sanctity of the place was falling into disrespect.”⁷

Several years later H. N. Ulrichs arrived at a different conclusion. He did not hesitate to identify our vestiges as the result of Philomelos' fortification policy⁸. This interpretation has generally prevailed ever since.

1. We would like to express our gratitude to Mrs N. Psalti, head of the Ephorate of Antiquities of Phokis, and her team who, in difficult times for their country, made everything possible to help us in our researches. We also thank L. Fadin, S. Kleiman-Lafon, J.-M. Luce, S. de Vivies and the participants of the 2013 and 2014 field operations for their help in this work. We owe a special mention to D. Laroche.

2. Regarding these fortifications, see most recently Amandry 1981a, 740-746, and Typaldou-Fakiris 2004, 255-261.

3. Kyriakidis – Pétridis 2014.

4. Kyriakidis – Laroche – Zugmeyer 2015-16.

5. Compare fig. 223-227 on Typaldou-Fakiris 2004, 258-259.

6. Leake 1835, 565-566.

7. He also invokes Titus-Livius (42, 15), who, narrating the attack suffered by Eumenes of Pergamon on the outskirts of Delphi, does not mention the fortification.

8. Ulrichs 1840, 117.

However, while P. Amandry⁹, followed by P. D. Valavanis¹⁰, hesitated between the 4th and 3rd centuries BC for these vestiges, namely between Phocian and Aetolian occupation, C. Typaldou-Fakiris, in the few pages that she devoted to this fortification, accepted without question to date them from the beginning of the Third Sacred War¹¹. This opinion, now traditional, is generally accepted, although more or less cautiously, by the majority of scholars¹². The traditionally accepted restored plan is that of an isolated rectangular citadel, without defensive reduit. Besides the construction phase, only a few traces of a renovation in Late Antiquity were noted.

2. NEW ARCHITECTURAL RESULTS

The architectural survey and systematic study of the observable remains at the summit of the *Κούμπλας* ridge allow us to offer a radically different understanding than that of our predecessors (fig. 1).

First, the southern wall of the fortification is not missing, but was found further north than C. Typaldou-Fakiris assumed. It is indeed visible under a screen that block the entire width of the ridge¹³. The exterior facing remains hidden under what must be the ruins of a more recent construction of small-sized rubble. The length of the fortress following a North-South axis was 140 m and not 200 m, with an average width of 21 m (max. width 38 m, min. width 17 m). By contrast, the western wall of the fortress continued further to the South and the new fragments that we discovered indicate that the total length was at least 225 m. Despite the advanced deterioration of the remains, we are thus led to hypothesise that the fortress continued to the South with an outer wall intended to close off access to the site from the West. If our hypothesis is correct, this wall could have continued to the current location of the *Σχολή Καλών Τεχνών* building, the constraints of the slope making it unnecessary to continue any further. No further trace of that wall is visible, however, and thus caution should here prevail. The two main walls of the fortress, the western and eastern walls, are remarkably different. We were able to find several elements of the interior facing of the western wall that occupied the western end of the ridge. Firmly anchored in the cut rock (fig. 2), it was 3.30 m thick with its two facings containing a significant amount of filling. On the contrary, the eastern wall was situated on the ridgeline and its thickness does not appear to have exceeded 1.70 m¹⁴. The western wall's only tower is square-shaped (7.80 × 7.70 m); it is located in the middle of the fortress, near what we interpret as the remains of a postern (fig. 3)¹⁵. The function of the tower was thus not only to keep watch, but also to protect a weak point in the fortress. A recess near the northeast corner of the fortification might also correspond to a tower. Its location – at the intersection of the road that comes up from the city and the sanctuary and leads either to the West in the direction of Amfissa, or northward towards the Corycian Cave and the high plateau of Mount Parnassus – leads us to believe that it could have defended the main entrance to the fortress. Indeed, the modern trail that passes north of the stadium, and which is marked in its final part by a large recent-looking terrace, must have been the only possible access between the axis of the stadium and the Phaedriades since Antiquity. While the area of Philomelos' fortifications is highly neglected today, it was located in Antiquity on a site that allowed control of the western and northern accesses to the city and sanctuary of Delphi.

The constructions in the interior of the fortress are still poorly known. The section partially cut into the rock noted by C. Typaldou-Fakiris¹⁶ was rediscovered in 2013. Its clearing the following year revealed that there are still blocks in place that could be related to it. Nevertheless, it is not the only interior structure still visible. In fact, D. Laroche had already indicated, on an unpublished plan drawn in 1981, three blocks aligned on an east-west axis abutting the western wall tower. These three blocks represent a south-oriented facing.

9. Amandry 1981a, 742.

10. Valavanis 1980, 340.

11. Typaldou-Fakiris 2004, 261.

12. See for example Bommelaer 2015, 263.

13. It is undoubtedly the same relief that made Amandry (1981a, 742, n. 98) says that “a mound, at the southern end of the fortifications, is very likely not completely natural”.

14. *Contra* Typaldou-Fakiris 2004, 259.

15. The existence of a postern in this area was correctly postulated by C. Typaldou-Fakiris.

16. Typaldou-Fakiris 2004, 261.

Moreover, we note that a rock taken from the eastern wall had been cut to house the blocks on the same axis, of the type that here enabled the restoration of at least a terrace wall, perhaps even a bearing wall, which blocked the entire width of the fortress constituting a defensive reduct.

These remains were not the only ones present on the promontory. A massive retaining wall located a few meters below the northwest corner of the fortification had only been surveyed by D. Laroche. Its rough horizontal pseudo-isodome masonry is most probably ancient and seems to be a defensive structure, but it is remarkably different from the stonework of the fortress (coursed polygonal masonry, as illustrated by fig. 4). Two other constructions were found on the northeast outskirts of the fortress in 2013. A third one was observed in 2014. The two northernmost follow an oblique axis to the fortification and are clearly more recent (rubble masonry with mortar). They each present only one facing and are perhaps related to the development of the road from the stadium leading to the Parnassus plateau¹⁷. The southernmost construction follows axes that are parallel or perpendicular to the fortification and consists of large blocks in the proximity of which the rock had been cut to receive stones that are now missing. This technique is similar to the one used in the construction of the fortress.

In addition to remains from the Classical-Hellenistic Period and Late Antiquity, the site known as *Κούμπλας* was reoccupied for defensive purposes during the 20th century. Modern huts identified in 2013¹⁸ were, according to the testimony of the village elders, lookouts and/or barracks for the soldiers who guarded the outskirts of Delphi during the civil war. An additional construction of the same type was also identified. Below to the west, in *Αχλάδα*, just north of the modern village, the stakes that used to hold the barbed wire fencing are still present (of which there are still some remains). They were meant to prevent partisans from the village from coming to resupply or the inhabitants from joining them¹⁹.

3. THE ARCHAEOLOGICAL MATERIAL

Twenty-seven sectors were subject to a ceramic collection; they were selected to follow the topography (rock outcroppings, bluffs, terrace walls) and architecture (fortification walls). Sectors 010 to 027 covered the entire summit plateau. Sectors 001 to 009 corresponded to the many terraces on the southern slope of the ridge²⁰. The discontinuities between these sectors and the particularities of their layout are explained by the numerous rocky outcrops, the constraints of the slope and the density of the vegetation, all elements that made the collection problematic on a large portion of the hillsides, especially the western and eastern slopes.

The study of the sherds gathered during the survey produced the following results:

- Essentially architectural elements (bricks and tiles), they date mostly from the Archaic Period (Fig. 5). Most of them are moulded and they have black, dark brown, or red slips applied with a large brush; they are made of fairly pure clay, containing medium-sized temper, clearly inferior to the temper of comparable objects from later periods (Roman, Early Byzantine), of which we also have a few examples among the Philomelos material. Notable similarities in shape and colour in the material from areas immediately east of the eastern wall suggest the possible destruction of a covered area. This finding may indicate the existence of buildings from the Archaic Period at the summit of this ridge, which would be an important addition to our knowledge of Delphic topography, without excluding the possibility of a reuse, as a matter of necessity, of architectural terracottas during the construction of the fortifications at the time of the Third Sacred War – if this traditional dating were to be confirmed.

- The sherds from vases are rare and highly deteriorated due to their conservation environment. They date from the Archaic Period up to the Late Roman or Early Byzantine Period, the latter being more numerous and certainly coming from the slope; they belong to amphora handles, necks or bodies and some of them bear a dark brown slip; we also have two small sherds from moulded lamps with an elongated channel (Fig.

17. Cf. Amandry 1981b, 29-54, particularly No. 8 and fig. 4-6.

18. See the map/plan of the report Kyriakidis – Pétridis, 2014.

19. On this subject see Roux' account (1992, 250-251).

20. See the map/plan of the report Kyriakidis – Pétridis, 2014.

7). Also of note, the presence of a cooking ware sherd from the Early Byzantine period and a crudely rounded sherd used as an amphora stopper (Fig. 6).

– Among the tableware sherds collected, the presence of archaic sherds is of some interest although their number is limited: we have handles from medium or small-sized vases, and body sherds with relief decoration and black slip.

Finally, among the material collected during the survey, we found, as expected, sherds from the modern era, porcelain from the early 20th century and contemporary bricks. A coin was also discovered which will be discussed below, as well as an architectural block and a fragment of inscriptions, the last two discoveries being probably unrelated to the fortifications²¹.

4. NEW QUESTIONS

The field operations that we had the opportunity to conduct at the fortifications attributed to Philomelos in Delphi raised new questions that can only be resolved by an excavation. Aside from the possible confirmation of our hypothesis about the northeast corner of the fortress or its southern wall, the manner in which the eastern curtain wall joined the latter remains is still to be determined. The plan and the chronology of the interior and exterior structures also remain to be studied. Above all, we would like to clarify the major phases of the promontory occupation. While the irregular trapezoidal masonry corresponds, according to P. Amandry, to the fourth century as well as the third century BC, that is to say, as much to a Phocian as to an Aetolian construction, our observations of the differences between the western and eastern walls of the fortress along with its general location lead us to view it as a defensive system oriented to face danger principally coming from western Locris and, secondarily, from the Parnassus plateau. These considerations force us to entertain the plausibility of the traditional attribution of the construction of this fortress to the Phocian general Philomelos.

An Aetolian coin discovered during clearing dates precisely from the period, at the very end of the 2nd century BC, when we know that a garrison in the service of this confederation was protecting and controlling Delphi²². But we must clearly be cautious on this subject, since a sole coin found in a surface layer does not constitute a proof. Nevertheless, it does not seem improbable, despite the unfortunate parallel the Aetolians always tried to avoid²³, that the reoccupation of the citadel built by the Phocians might have appeared as a solution to house their garrison, even though it was not meant to prevent an incursion from the East and from Phocis, then under Macedonian influence. Finally, the scope and the conditions of the reoccupation during the Late Antiquity, at the time when a new defensive wall was built at the other end of the site above the gymnasium, remains to be clarified.

Without resorting to an excavation, the architectural study of the fortifications known as Philomelos' has gone as far as possible. The discovery of new remains and the re-examination of those previously documented have had a significant impact on our understanding. The existence of intact archaeological layers and still partially buried remains attests to the potential of an excavation, one that we hope to be able to undertake in the near future.

21. They are presented in detail (with photographs) on the *BCH* reports already mentioned.

22. Coinage from the Aetolian Confederacy: Delphi Archaeological Museum, inv. No. 31717. Discovered in zone 023. V series: 205 - c.150 BC (according to Tsangari 2007, 167; 209; 254-255). Hemiobol, 5.6 gr. Diam. 1.8-1.9 cm. Dr.: Head of Athena right. Rv.: Heracles standing, frontal view. Highly worn. On that garrison, *FD* III 4, 21-24 and Flacelière 1937, 332-340.

23. Sánchez 2001, 312-314, 361; Lefèvre 2002, 92-93, 461.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΙΣ ΟΧΥΡΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΔΕΛΦΩΝ ΠΟΥ
ΑΠΟΔΙΔΟΝΤΑΙ ΣΤΟΝ ΦΙΛΟΜΗΛΟ

Νικόλαος Κυριακίδης, Πλάτων Πετρίδης, Stéphanie Zugmeyer

Το 2013 και 2014 πραγματοποιήθηκαν στους Δελφούς αποτυπώσεις και επιφανειακή έρευνα στις οχυρώσεις που συνηθίζουμε να ονομάζουμε του Φιλόμελου, στο βραχώδες έξαρμα που προβάλλει πάνω από το ιερό του Πυθίου Απόλλωνα. Η μελέτη των κεραμικών ευρημάτων σε συνδυασμό με την επανεξέταση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων επιτρέπει μια επαναδιατύπωση των ερωτημάτων γύρω από την κάτοψη και τη χρήση αυτών των οχυρώσεων (ακρόπολη ή περιτείχισμα) καθώς και από τη χρονολογία χρήσης τους.

BIBLIOGRAPHY

- Amandry, P. 1981a. Chronique Delphique (1970-1981), *BCH* 105, 673-769.
- Amandry, P. 1981b. Chapitre ii. L'Antre Corycien dans les Textes Antiques et Modernes, in *L'Antre Corycien* i, *BCH Suppl.* vii., 29-54.
- Bommelaer, J.-Fr. 2015. *Guide de Delphes. Le site*, Sites et monuments 7, Athènes.
- Flacelière R., 1937. *Les Aitoliens à Delphes. Contribution à l'histoire de la Grèce centrale du iii^e s. av. J.-C.*, BE-FAR 143, Paris.
- Kyriakidis, N. – Pétridis, P. 2014. Delphi – iv. Prospection aux fortifications dites de Philomélos, *BCH* 138.2., 722-726.
- Kyriakidis, N. – Laroche, D. – Zugmeyer, S. (with the collaboration of Fadin, L.), 2015-16. Delphi – Les Fortifications dites de Philomélos, *BCH* 139-140.2. [in press]
- Leake, W.M. 1835. *Travels in Northern Greece*, vol. 2, London.
- Lefèvre, Fr. 2002. *Corpus des inscriptions de Delphes. IV. Documents amphictioniques*, Athènes.
- Roux, G. 1992. Collective, *La Redécouverte de Delphes*, Athènes.
- Sánchez, P. 2001. *L'Amphictionie des Pyles et de Delphes. Recherches sur son rôle historique, des origines au ii^e siècle de notre ère*, *Historia Einzleschriften* 148, Stuttgart.
- Tsangari, D.I. 2007. *Corpus des Monnaies d'Or, d'Argent et de Bronze de la Confédération Étolienne*, Athènes.
- Typaldou-Fakiris, C. 2004. *Villes Fortifiées de Phocide et la iii^e Guerre Sacrée 356-346 av. J.-C.*, Aix-Marseille.
- Ulrichs, H.N. 1840. *Reisen und Forschungen in Griechenland. I. Reise über Delphi durch Phocis und Boeotien bis Theben*, Bremen.
- Valavanis, P.D. 1980. Αρχαίος πύργος στους Δελφούς, *Αρχαιογνωσία* 1, 331-343.

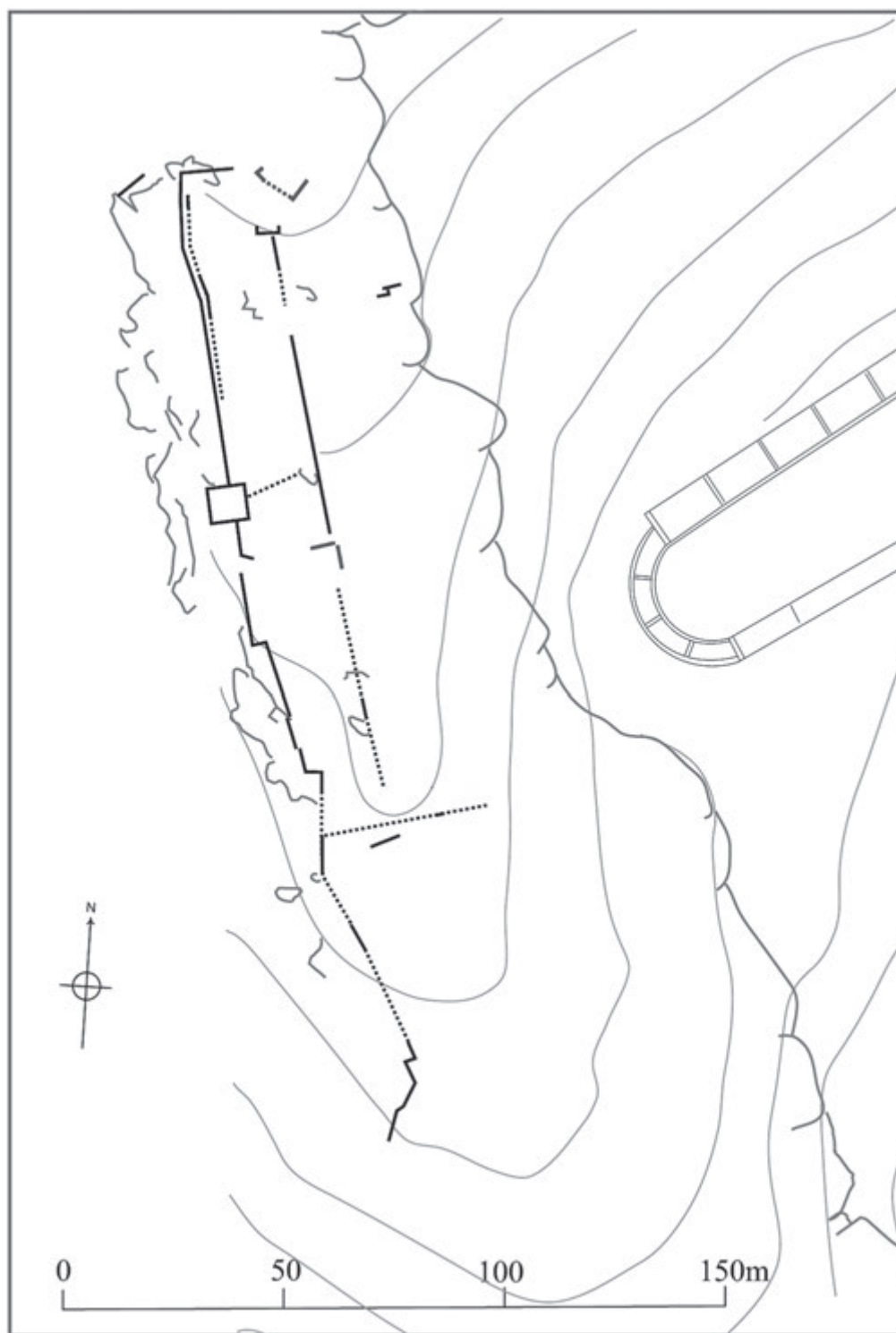


Fig. 1. Plan of the schematic situation of the Philomelos' fortifications (survey S. Zugmeyer/topography L. Fadin). Scale 1/2000.



Fig. 2. Rock cut to serve as the foundation of the exterior facing of the western wall. Photo N. Kyriakidis.



Fig. 3. Plan of the tower and nearby curtain walls (survey S. Zugmeyer/topography L. Fadin). Scale 1/200.



Fig. 4. Typical irregular trapezoidal masonry from the main phase of the fortifications. Western wall, up to the southern wall. Photo N. Kyriakidis.



Fig. 5. Archaic bricks with coloured surface. Photo P. Petridis.



Fig. 6. Late Roman amphora stopper. Photo P. Petridis.



Fig. 7. Early byzantine lamp fragments. Photo P. Petridis.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΔΟΙ

ΑΝ	Αρχαιότερη Νεολιθική
ΑΝ	Αρχαιότερη Νεολιθική
Γ	Γεωμετρικός -ή, -ό
ΜΓ	Μέσος (ή-ο) Γεωμετρικός -ή, -ό
ΠΓ	Πρωτογεωμετρικός -ή, -ό
ΠΕ	Πρωτοελλαδική
ΠΕΧ	Πρώιμη Εποχή του Χαλκού
ΜΕ	Μεσοελλαδική
ΜΕΧ	Μέση Εποχή του Χαλκού
ΜΝ	Μέση Νεολιθική
ΝΝ	Νεότερη Νεολιθική
ΤΝ	Τελική Νεολιθική
ΥΤ	Ύστερος (-η, -ο) Γεωμετρικός (-ή, -ό)
ΥΕ	Ύστεροελλαδική
ΥΕΧ	Ύστερη Εποχή του Χαλκού
ΕΗ	Early Helladic
ΕΙΑ	Early Iron Age
Γ	Geometric
ΛΒΑ	Late Bronze Age
ΛΗ	Late Helladic
ΛΓ	Late Geometric
ΜΒΑ	Middle Bronze Age
ΜΗ	Middle Helladic
SM	Submycenaean
SPG	Sub-protogeometric

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ

διάμ.	διάμετρος
εκ.	εκατοστά
μ.	μέτρα
μέγ.	μέγιστος, -η, -ο
μήκ.	μήκος
πάχ.	πάχος
πλ.	πλάτος
σωζ.	σωζόμενος, -η, -ο
τ.μ.	τετραγωνικά μέτρα
ύψ.	ύψος
χιλ.	χιλιοστά
χλμ.	χιλιόμετρα

cm.	centimeter
km.	kilometer
m.	metre
sq m.	square metre

ΛΟΙΠΕΣ ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

(αδ.) διδ. διατριβή	(αδημοσίευτη) διδακτορική διατριβή
αι.	αιώνας
αρ.	αριθμός
αρ. ευρ.	αριθμός ευρετηρίου
αρ. κατ.	αριθμός καταλόγου
Βλ.	Βλέπε
δηλ.	δηλαδή
ΕΑΜ	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
ΕΒΑ	Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
εικ.	εικόνα
εκδ.	εκδότης
επιμ.	επιμέλεια
ΕΠΚΑ	Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
ΙΑΚΑ	Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
ιδιαιτ.	ιδιαίτερα
κ.ά.	και άλλοι, και άλλα
κ.ε.	και εξής
λ.	λήμμα
λ.χ.	λόγου χάριν
μτφρ.	μετάφραση
μ.Χ.	μετά Χριστόν
κεφ.	κεφάλαιο
ό.π.	όπως παραπάνω
παραπ.	παραπάνω
πάχ.	πάχος
περ.	περίπου
πίν.	πίνακας
πρβλ.	παραβάλε
π.χ.	παραδείγματος χάριν
π.Χ	προ Χριστού
σελ.	σελίδα
σημ.	σημείωση

σχ.	Σχέδιο	<i>et al.</i>	<i>et alii</i>
ΤΑΠ	Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων	etc.	et cetera
τ.	τόμος	fig.	figure
υποσ.	υποσημείωση	figs.	figures
ΥΠ.ΠΟ.	Υπουργείο Πολιτισμού	ff.	following
Abb.	Abbildung	G.I.S.	Geographical Information Systems
a.C.	after Christ	INSTAP	Institute for Aegean Prehistory
A.D.	anno Domini	inv.	inventory, inventaire
av. J.-C.	avant Jésus-Christ	n.	note
B.C.	before Christ	no.(s.)	number(s), numéro(s)
c.	century	p.	page
<i>ca.</i>	<i>circa</i>	pl.	plate, planche
cf.	confer	Suppl.	Supplement
col.	column	Taf.	Tafel(n)
ed(s). éd(s).	edited, editor(s), éditeur(s)	Tav.	Tavola
esp.	especially	vol.	volume

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΚΑΙ ΣΕΙΡΩΝ

- AA: *Archäologischer Anzeiger*
 AAA: *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών*
 AAustr: *Archaeologia Austriaca*
 AAX: *Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά*
 ABME: *Αρχαίον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος*
 ABV: Beazley J.D., 1956. *Attic Black-Figure Vase Painters*, Oxford.
 ACD: *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* (Debrecen)
 AD: *Αρχαιολογικόν Δελτίον*
 AE: *Αρχαιολογική Εφημερίς*
 AEΘΣΕ: *Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας*
 AEM: *Αρχαίο Ευβοϊκών Μελετών*
 AEMΘ: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη*
 AΘΜ: *Αρχαίο Θεσσαλικών Μελετών*
 Aegaeum: *Aegaeum. Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège*
 AJA: *American Journal of Archaeology*
 AM: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*
 Antiquity: *Antiquity. Rivista di archeologia, architettura, urbanistica, delle origine al medioevo*
 AntK: *Antike Kunst*
 AR: *Archaeological Reports*
 Αρχαία Θεσσαλία: *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για την Αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη, Αθήνα, 1992.*
 Αρχαιογνωσία: *Αρχαιογνωσία. Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθήνας*
 ASAtene: *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*
 AW: *Antike Welt. Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte*
 BABesch: *Bulletin antieke beschaving*
 BAR: *British Archaeological Reports*
 BAR-IS: *British Archaeological Reports International Series*
 BEFAR: *Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome*
 BCH: *Bulletin de Correspondance Hellénique*
 BICS: *Bulletin of the Institute of Classical Studies*
 BJB: *Bonner Jahrbücher des rheinischen Landesmuseum-sin Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande*
 BSA: *The Annual of the British School at Athens*
 Byzantion: *Byzantion. Revue Internationale des études Byzantines*
 ByzF: *Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik*
 BZ: *Byzantinische Zeitschrift*
 CahArch: *Cahiers archéologiques*
 CAJ: *Cambridge Archaeological Journal*
 Chiron: *Chiron. Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts*
 ClAnt: *Classical Antiquity*
 CFHB: *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*
 CMS: *Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel*
 CPh: *Classical Philology*
 CQ: *Classical Quarterly*
 CR: *Classical Review*
 CRAI: *Comptes rendus des séances de l'Académie des inscriptions et belles lettres (Paris)*
 CVA: *Corpus vasorum antiquorum*
 DOP: *Dumbarton Oaks Papers*
 ΔΧΑΕ: *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*
 EA: *Epigraphica Anatolica*
 EEBM: *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών*
 EEBΣ: *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*
 ΕΕΠΣΑΠΘ: *Επιστημονική Επετηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*
 ΕΕΦΣΠΑ: *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής. Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*
 Έργον: *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας*
 Έργο Εφορειών: *1η Επιστημονική Συνάντηση: Μάιος 1998: Βόλος. Το έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠΠΟ στη Θεσσαλία και στην ευρύτερη περιοχή της (1990-1998), Βόλος 2000.*
 FD: *Fouilles de Delphes, Paris*
 FGrHist: *F. Jacoby, Fragmente der griechischen Historiker (Berlin 1923-)*
 Gnomon: *Gnomon. Kritische Zeitschrift für die gesamte klassische Altertumswissenschaft*
 Hesperia: *Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens*

- Historia*: *Historia. Zeitschrift für alte Geschichte*
HSCP: *Harvard Studies in Classical Philology*
ΘΕ: *Θεσσαλική Εστία*
Θεσσαλία: *Θεσσαλία. Δεκαπέντε Χρόνια Αρχαιολογικής Έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Λυών, 17-22 Απριλίου 1990, τ. Α-Β, Αθήνα, 1994.*
ΘεσΗμ: *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*
IG: *Inscriptiones Graecae*
IK: *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien*
JArchSc: *Journal of Archaeological Science*
JbRGZM: *Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums, Mainz*
JdI: *Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts*
JFA: *Journal of Field Archaeology*
JGS: *Journal of Glass Studies*
JHS: *Journal of Hellenic Studies*
JMA: *Journal of Mediterranean Archaeology*
JOAI: *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien*
JÖB: *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*
JRGZM: *Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums, Mainz*
JRS: *Journal of Roman Studies*
JSA: *Journal of Social Archaeology*
JSAv: *Journal des savants*
KBE-BKM: *Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών ΑΠΘ. Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες*
Kernos: *Kernos. Revue internationale et pluridisciplinaire de religion grecque antique*
LH IIIC Chronology and Synchronisms I: *Deger-Jalkotzy S. – Zavadil M. (επιμ.), LH IIIC Chronology and Synchronisms, Proceeding of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, May 7th and 8th, 2001, Wien, 2003.*
LH IIIC Chronology and Synchronisms II: *Deger-Jalkotzy S. – Zavadil M. (επιμ.), LH IIIC Chronology and Synchronisms II, LH III C Middle, Proceeding of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, October 29th and 30th, 2004, Wien, 2007.*
LH IIIC Chronology and Synchronisms III: *Deger-Jalkotzy S. – Bächle A.E. (επιμ.), LH IIIC Chronology and Synchronisms III, LH III C Late and the transition to the Early Iron Age, Proceeding of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 23rd and 24th, 2007, Wien, 2009.*
LIMC: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*
MAA: *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*
MededRom: *Mededeelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome*
MeditArch: *Mediterranean Archaeology. Australian and New Zealand Journal for the Archaeology of the Mediterranean World*
ΜΕFRA: *Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité*
MetMusJ: *Metropolitan Museum Journal*
Μνημεία Μαγνησίας: *Μνημεία της Μαγνησίας. Πρακτικά Συνεδρίου «Ανάδειξη του διαχρονικού μνημειακού πλούτου του Βόλου και της ευρύτερης περιοχής», Βόλος 11-13 Μαΐου 2001, Βόλος, 2002.*
NC: *Numismatic Chronicle*
NotSAIA: *Notizie della Scuola archeologica italiana di Atene*
OCP: *Orientalia Christiana Periodica*
OJA: *Oxford Journal of Archaeology*
OpAth: *Opuscula atheniensia*
ΠΑΕ: *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*
PACT: *Journal of the European Study Group on Physical, Chemical and Mathematical Techniques applied to Archaeology*
PBF: *Prähistorische Bronzefunde*
PCPS: *Proceedings of the Cambridge Philological Society*
Pharos: *Pharos. Journal of the Netherlands Institute at Athens*
PhW: *Philologische Wochenschrift*
Phoenix: *Phoenix. Journal of the Classical Association of Canada*
PZ: *Prähistorische Zeitschrift*
ΠΜΚ 1: *Φρούσσου, Ε. (επιμ.), Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου, Πρακτικά Α' Διεπιστημονικού Συμποσίου, Λαμία 25-29 Σεπτεμβρίου 1994, Λαμία 1999.*
ΠΜΚ 2: *Κυπαρίσση-Αποστολικά, Ν., Παπακωνσταντίνου, Μ. (επιμ.), Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου, Β' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, 26-30 Σεπτεμβρίου, Λαμία 1999, Αθήνα 2003.*
RA: *Revue Archéologique*
RE: *Paulys Realencyclopädie*
REG: *Revue des études grecques*
RM: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung*
RPhil: *Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes*
SEG: *Supplementum epigraphicum graecum*
SIMA: *Studies in Mediterranean Archaeology*
SMEA: *Studi micenei ed egeo-anatolici*
SNG Cop: *Sylloge Nummorum Graecorum. Denmark, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum.*
Υπέρεια: *Υπέρεια. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα*
VAHD: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*
ZfE: *Zeitschrift für Ethnologie*
ZPE: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*